

UDK: 811.512.133'373.23:39

O'ZBEK ONOMASTIKASIDA AYOL SHAXS NOMLARINING ETNOLINGVISTIK VA SEMANTIK TADQIQI

Allaberganova Rayxon Olimovna

Xorazm Ma'mun akademiyasi tayanch doktoranti

E-mail: rayxonallaberganova2@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda o'zbek tili antroponimik tizimidagi ginekonomlar, ya'ni ayol shaxs nomlarining etnolingvistik tabiati, lisoniy-semantik modellari va etnomadaniy motivatsiyasi kompleks tahlil qilinadi. Maqolada ayol shaxs nomlarining milliy tafakkur tarzi, estetik ideallar, mifopoetik qarashlar hamda arxaik urf-odatlar bilan aloqadorligi aniq faktik materiallar asosida dalillangan. Shu bilan birga, tarixiy manbalardagi turkiy tub qatlam hamda o'zlashma birliklarning funktsional-semantik xususiyatlari, ularning an'anaviy va zamonaviy shakllanish bosqichlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: onomastika, antroponimika, ginekonom, etnolingvistika, leksik-semantik model, appelyativ, nominatsiya, konnotatsiya.

Аннотация: В данном исследовании представлен комплексный анализ этнолингвистической природы, лексико-семантических моделей и этнокультурной мотивации гинеконимов (женских личных имен) в узбекской антропонимической системе. На основе обширного фактического языкового материала раскрыта связь женских имен с национальным мировосприятием, эстетическими идеалами, мифопоэтическими представлениями и архаичными обрядовыми традициями. Определены функционально-семантические особенности общетюркских и заимствованных пластов, а также специфика их исторического и современного функционирования.

Ключевые слова: ономастика, антропонимика, гинеконим, этнолингвистика, лексико-семантическая модель, апеллятив, номинация, коннотация.

Abstract: This study provides a comprehensive analysis of the ethnolinguistic nature, lexical-semantic models, and ethnocultural motivation of gyneconyms (female personal names) in the Uzbek anthroponymic system. Based on substantial empirical linguistic data, the paper examines the intrinsic relationship between female anthroponyms and national worldview, aesthetic values, mythopoetic perceptions, and archaic traditional customs. Furthermore, it reveals the functional-semantic characteristics of native Turkic and borrowed layers, highlighting the patterns of their historical evolution and contemporary realization.

Keywords: onomastics, anthroponymy, gyneconym, ethnolinguistics, lexical-semantic model, appellative, nomination, connotation.

Kirish (adabiyotlar sharhi)

Til xalqning ko'p asrlik madaniy-tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va ijtimoiy ongini o'zida mujassam etuvchi muhim vositadir. Antroponimik birliklar, xususan, shaxs nomlari millatning lisoniy xotirasi sifatida etnomadaniy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazib berishda betakror manba hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlar va estetik qarashlar tizimi har doim shaxs

nomlarida bevosita o'z aksini topgan. Ushbu tizimda ayol shaxs nomlari (antroponimika terminologiyasida — ginekonomlar) alohida semantik va madaniy maydonni tashkil etadi. O'zbek jamiyatida ayol zotiga, uning oila va jamiyatdagi o'rniga bo'lgan yuksak ehtirom, orzu-umidlar va nazokat timsoli ism qo'yish (nominatsiya) jarayonlarida o'ziga xos lingvistik qoliplarni yuzaga keltirgan. O'zbek tilshunosligida antroponimik tizimni o'rganish uzoq va boy ilmiy an'anaga ega. E.Begmatovning fundamental tadqiqotlarida o'zbek ismlarining tarixiy manbalari, ularning struktur-semantik tasnifi, kelib chiqishi va leksikografik tavsifi keng yoritilgan [1, b. 45-52]. T.Nafasov va S.Qorayevlarning ilmiy izlanishlarida esa nomlarning hududiy tarqalishi, dialektal asoslari hamda etimologik qatlamlari chuqur tahlil qilingan [2, b. 78]. Shuningdek, turkiy xalqlar antroponimiyasini umumiy qiyosiy-tarixiy kontekstda tadqiq etgan N.A.Baskakov va A.G'ofurov kabi taniqli olimlar nomlarning shakllanishida sotsiolingvistik omillar va milliy an'analarning ahamiyatini ta'kidlaydilar [3, b. 112]. Biroq o'zbek tilida ayol shaxs nomlarini etnolingvistik va kognitiv aspektda, xususan, nom hosil qiluvchi semantik modellar, ularda gavdalangan milliy-madaniy kodlar va mifopoetik tafakkur sintezini yaxlit tizim sifatida monografik darajada tadqiq etish bugungi kunda ham dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Materiallar va uslublar

Mazkur maqolaning tadqiqot bazasini o'zbek tilining boy antroponimik fondidan saralab olingan 400 dan ortiq faol va tarixiy ayol shaxs nomlari tashkil etadi. Materiallar Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Alisher Navoiy asarlari tili, tarixiy arxiv hujjatlari hamda zamonaviy izohli antroponimik lug'atlar, FHDYo (Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish) organlarining amaliy statistik ko'rsatkichlaridan jalb etildi [1; 4]. Tadqiqot jarayonida ginekonomlarning leksik-semantik tarkibini aniqlashda komponent tahlil (semem tahlili), ularning paydo bo'lish va taraqqiyot bosqichlarini yoritishda qiyosiy-tarixiy hamda tavsifiy metodlar, shuningdek, nomlarning ma'naviy-madaniy kontekst bilan munosabatini ochishda etnolingvistik tahlil usulidan samarali foydalanildi.

Natijalar

O'zbek antroponimiyasida xotin-qizlar ismlarini semantik jihatdan tahlil qilish ularning appelyativ (turkum ot) asoslari va nominatsiya sabablari (motivatsiyasi) rang-barang ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijasida o'zbek ginekonomlari quyidagi yetakchi leksik-semantik modellarga ajratildi:

1. Fitomorfik (o'simlik va gullar olamiga asoslangan) model. Mazkur model o'zbek ayol ismlari tizimida eng keng tarqalgan bo'lib, qiz bolaning nozikligi, go'zalligi, latofati va tarovati tabiat hodisalari bilan qiyoslanadi. Bu guruhda gul, lola, binafsha, rayhon, nilufar kabi fitonimik asoslar yetakchilik qiladi. Masalan: Gulchehra, Gulbahor, Rayhona, Lolaxon, Ra'no, Sumbula. Ushbu nomlar tizimida «gul» komponenti nafaqat mustaqil ism, balki prefiksoid yoki suffiksoid sifatida qatnashib, murakkab tarkibli ginekonomlarni shakllantiradi (Gulnoza, Zebiniso, Gulsanam). Bu esa xalqimiz estetik tafakkurida ayol timsolini bevosita gul obrazi bilan assotsiatsiyalashini isbotlaydi.

2. Kosmonimik va mifopoetik model. Xalq tafakkurida osmon jismlari (oy, quyosh, yulduzlar) har doim ilohiy poklik, yuksaklik va mukammal husn ramzi sanalgan. O'zbek ginekonomiyasida «oy» komponenti eng mahsuldor leksik birlik hisoblanadi [1, b. 89]. Oydin, Oysha, Oysuluv, Oyjamol, Zuhro, Yulduz, Xurshida kabi ismlar shular jumlasidandir. Qadimgi turkiy mifologiyada Oy ona boshlang'ichi, ezgulik va baraka timsoli bo'lgan bo'lsa, keyinchalik bu tushuncha estetik kategoriya bilan uyg'unlashib, qiz bolaga «yuzi oydek tiniq, nurlik bo'lsin» degan orzu bilan bog'langan. Qizig'i shundaki, «-oy» komponenti o'zbek tilida ginekonom shakllantiruvchi o'ziga xos affiksoidga aylanib, deyarli barcha semantik guruhdagi ismlarga qo'shila oladi (Diloromoy, Shahnozaxon, Dilfuzaoy).

3. Qimmatbaho toshlar, zargarlik buyumlari va moddiy boylikka asoslangan model. Qiz farzandni oilaning nodir boyligi, qimmatbaho gavhari sifatida e'zozlash motivatsiyasi: Gavhar, Durdona, Feruza, Zumrad, Marjon, Kumush, Oltinoy. O'zbek mumtoz adabiyotida, xususan, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanidagi Kumush obrazi ham aynan ushbu etnomadaniy qadriyatning yuksak badiiy-lisoniy ifodasi hisoblanadi. 4. Ijtimoiy-oilaviy istaklar va profilaktik (himoya) motiviga asoslangan etnik model. Mazkur qatlam o'zbek antroponimiyasining eng qadimgi va o'ziga xos etnolingvistik qatlamini tashkil etadi. Bu yerda ism qo'yish jarayoni oilaviy ehtiyojlar va magik-profilaktik e'tiqodlar bilan bevosita bog'lanadi: a) Qiz boladan keyin o'g'il tug'ilishini orzu qilish asosida qo'yilgan ismlar: O'g'iloy, O'g'iljon, Ulbolsin, Yetar, Kifoyat, Basxol, Tamomxon. Bu ginekonomlar xalqning oiladagi vorislik haqidagi an'anaviy qarashlarini aks ettiradi; b) Go'dakning salomatligini saqlash, hayotini asrash (apotropaik) maqsadida berilgan himoya nomlari: Tursunoy, To'xtaxon, Yasharxon, Omonoy, Tirikoy. Bunday ismlar ibtidoiy so'z magiyasiga bo'lgan ishonch qoldig'i sifatida lisoniy strukturalarda mustahkam saqlanib qolgan [3, b. 145].

5. Axloqiy-ma'naviy fazilatlar va xatti-harakat modelini ifodalovchi nomlar: Nazokat, Iffat, Malika, Sabohat, Dilorom (ko'ngilga orom beruvchi), Dilnavoz, Oqila, Maftuna. Mazkur ginekonomlar asosan arabiy va forsiy qatlamga mansub bo'lib, islom madaniyati va sharqona odob-axloq mezonlarining o'zbek tili lug'at fondiga singishi natijasida faollashgan.

Xulosa va tavsiyalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek onomastikasida ayol shaxs nomlari shunchaki shaxsni identifikatsiyalash vositasi emas, balki xalqning estetik tafakkuri, etnik mentaliteti va tarixiy qadriyatlarini saqlovchi murakkab kognitiv tizimdir. Ginekonomlar semantikasida tabiat bilan uyg'unlik (fitomorfizm va kosmonimiya), nafosat hamda oilaviy-ijtimoiy orzu-tilaklar yetakchi o'rin tutadi.

Amaliy va ilmiy tavsiyalar sifatida quyidagilarni ta'kidlash lozim:

1. O'zbek antroponimiyasida ginekonomlarning mintaqaviy (xususan, Xorazm, Qoraqalpog'iston, Farg'ona, Qashqadaryo vohalari) dialektal variantlarini qiyosiy o'rganish va ularning elektron etno-onomastik bazasini yaratish maqsadga muvofiqdir.

2. Oliy ta'lim filologiya yo'nalishlarida nomshunoslikning etnomadaniy jihatlarini o'qitishda ayol ismlari semantikasiga doir maxsus mavzularni kiritish yosh avlodda milliy o'zlikni anglash tuyg'usini mustahkamlaydi.

3. FHDYo organlari xodimlari uchun ginekonomlarning to'g'ri orfoepik va orfografik me'yorlarini ifodalovchi rasmiy tavsiyaviy lug'atlarni davriy ravishda takomillashtirib borish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 264 b.
2. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – 288 b.
3. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука, 1985. – 208. с.
4. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk (Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov). 3 jildlik. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
5. Madrahimov O. O'zbek antroponimikasining lisoniy va etnomadaniy tadqiqi. Filol. fan. dokt. diss. – Toshkent, 2017. – 210 b.
6. Qorayev S. Geografik nomlar ma'nosi. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 240 b.